

Koppándi Botond Péter¹

Miért úgy prédikálunk, ahogy? – Hogyan lehetne?²

Kritika

A cím első része nyilván provokatív. Elismeréssel vagyunk az ihlető, hitet gerjesztő, jó prédikálás iránt, de az „úgy, ahogy”, megfelelő hangsúllyal, első lépésben azt a prédikálást jelenti, ami nem jó. A „könnyed”, „facebook-ízű”, sekély prédikálást. Vagy azt, ahol a textus dísznek van, a bibliai háttér már-már nyűg, de van aktuális politikai diskurzus, bugyuta kis történet illusztráció gyanánt, meg egy kis személyes vélemény. Moralizálásban, múlt-siratásban és a „keresztény értékek” hangsúlyozásában merül ki, nem mond semmit, nem akar semmit, és meg sem próbál megváltoztatni. Ilyeneket hallva az emberben sokszor merülnek fel kérdések: vajon a textusszerűség, az időszerűség, a gyülekezetszerűség és az életszerűség csupán tankönyvívű követelmény lenne? Tényleg azt gondoljuk, hogy az emberek életmód-tanácsadásért jönnek templomba? Azt hisszük, hogy ma már elég csak a bibliai kor történeteinek tanulságait szentenciaként megfogalmazni, és azokat abszolút érvényű tanításként a hallgatóság életére alkalmazni?

Felelősen gondolkodó lelkészekként azt kell, hogy mondjuk, hogy nem, ez így nem elég. Hallgatóink értelmes emberek, akik jó prédikációkat szeretnének hallani. Nem akadémiai teológiai értekezést, nem „lelkizős dumát”, nem halandzsát, nem propagandisztikus szöveget, nem egyházas reklámot és nem is valamiféle kinyilatkoztatást. Rossz prédikálást láttak már eleget. Olyat, amire Kierkegaard állítólag az alábbi példázatot mondta: A libák hetente egyszer összegyűltek, hogy meghallgassák a „lelkiliba” beszédét, aki magával ragadóan tudott beszélni arról, hogy milyen csodálatos, hogy a libáknak szárnya van, és hogy milyen fantasztikus dolog, hogy lehet szárnyalni, repülni, és magasról szemlélni a világot...

¹ Koppándi Botond Péter (1974–) egyetemi tanárságát a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának Gyakorlati Tanszékén, 2010-től a Debreceni Református Hittudományi Egyetem doktorandusza, majd doktorjelöltje. 2011-ben Oxfordban és Manchesterben kutatói ösztöndíjas, kutatási területe a homiletika.

² A tanulmány a 2016-os lelkésztoábbképzőn elhangzott előadás szerkesztett változata.

A beszédől sokan a könnyekig meghatódtak, mások tapsoltak az örömtől, és azt hajtogatták, hogy micsoda nagy szónok az ő lelkilibájuk! Amikor azonban véget ért a beszéd, mindnyájan gyalogosan és totyogva mentek haza...

Gyökerek

Az „úgy, ahogy” másik vonatkozása azt jelenti, hogy meg kell nézni, ma miért prédikálunk úgy, ahogyan azt tesszük. Ehhez a gyökereket kell megvizsgálni, és mindjárt az elején hozzá kell tennünk, prédikálásunkat meghatározza az, hogy milyen iskolán nevelkedtünk. Módszereket tanultunk, megnéztük az elődök prédikációit, majd kialakítottuk a magunk stílusát. A protestáns homiletikához hasonlóan az unitárius szószék is a klasszikus retorika tanításait követte. Kollégiumainkban még a 20. század elején is kötelező tantárgy volt a retorika, és mivel a homiletikára sokáig úgy tekintettek, mint a retorika egyik ágára,³ ez a teológiai oktatást is meghatározta. Fontosnak tartották a prédikációk felépítését, illetve a szónok felkészültségét.

A szónoki beszéd kérdésével a retorika egyik úttörőjének számító Korax foglalkozott, aki már Kr. e. 467-ben azt mondta, hogy a legjobb szónoki beszéd a *bevezetés – elbeszélés – befejezés* sémát kell, hogy kövesse. Tanítványa, Teisiasz ezt kiegészítette egy negyedik résszel, a *bizonyítással*, majd a későbbi századok során a szónoki beszéd szerkezete kiegészült még két elemmel, így a klasszikus görög beszéd hat részből állt, úgymint *bevezetés – elbeszélés – tétel – bizonyítás – cáfolás – befejezés*.⁴

Fontos megemlíteni Augustinust, aki szintén foglalkozott a prédikáció céljával. A legelső homiletika-tankönyvnek tekintett *De doctrina christiana* című munkájának negyedik könyve tartalmazza azt az egyébként Cicerótól kölcsönzött gondolatot, mely szerint a prédikáció célja a *docere, delectare, movere (flectere)*, azaz a *tanítani, gyönyörködtetni és meggyőzni (megindítani)* hármasságában fogalmazható meg. A mindenkori egyházi szónoklat feladata tehát megta-

³ A homiletika 21. századi megújításával foglalkozó David J. Randolph ezzel kapcsolatosan a következőket írja: „Végzetes nap volt, amikor nagytiszteletű John A. Broadus kijelentette a későbbi nemzedékek számára alapművé vált munkájában, hogy a homiletika a retorika egyik ága. A homiletika még most is újra meg újra definiálja önmagát ezután a csapás után, amely a prédikáció fejét lemetszette a teológia törzsétől, és beledobta az Arisztotelész által kifejlesztett retorika kosarába.” – Vö. Randolph, David J.: *The Renewal of Preaching in The Twenty-first Century: The Next Homiletics*. Eugene, Oregon, 2009, Cascades Books. 16.

⁴ Vö. Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika*. Budapest, 2004, Osiris Kiadó. 45.

nítani az evangélium tartalmát úgy, hogy az megindítsa a képzelőerőt, és lángra lobbantsa a szívet. Ha ezt gyönyörködtetve tanítjuk, akkor a beszéd meggyőző lesz, megmutatja, hogy hogyan lehet etikusan élni a földön, illetve cselekvésre készíti a hallgatóságot.⁵ Arisztotelész volt az, aki kimondta, hogy a hallgatóság meggyőzésében fontos szerepe van az *ethosznak*, *pathosznak*, *logosznak*, – azaz a szónok jellemének, a hallgatóságra való érzelmi hatásának, illetve érvei logikájának. Szerinte ugyanis: „*a bizonyítékoknak három fajtája létezik: az első a szónok jellemében van, a második a hallgatóságra tett hatásban, a harmadik pedig magában a beszédben.*”⁶ Ha ezek kellően erőteljesek, akkor a hallgatóságot meg lehet győzni valamely igazság felől. Ez a felfogás évszázadokon át tartotta magát, és még manapság is eszerint gondolkodunk, amikor azt mondjuk, hogy egy prédikáció sikere azon múlik, hogy milyen kvalitásokkal bír a szónok, mennyire autentikus az üzenete, illetve, hogy ezt miképpen fogadja a hallgatósága.

A különböző korok eszmei áramlatai is rányomták bélyegüket a prédikálásra, illetve a prédikációkra. A protestantizmus a reformáció szülöttje, de nagy hatással volt rá a felvilágosodás is. Ekkor vált a prédikáció ész-központú, racionális, főleg tanító műfajjává. A 18. században kialakult sajátosságok évszázadokra meghatározóvá váltak: a prédikáció a bibliai igazságot megkeresi, kifejti, és deduktív módon alkalmazza a hallgatóság helyzetére. Módszertanilag ez azt jelentette, hogy egy jó prédikáció a *subtilitas intelligendi*, a *subtilitas explicandi*, illetve a *subtilitas applicandi*, azaz a *gondos megértés*, *gondos magyarázás* és *gondos alkalmazás* feltételeit kellett, hogy teljesítse.⁷ A prédikátorok előbb exegetálták a bibliai textust, értelmezték, majd a hallgatóság életére alkalmazták. Később, a 18–19. századi homiletikai elmélet azt javasolta, hogy a prédikációk textusának fő üzenete legyen egy kijelentő mondat, amit meg kell magyarázni, majd meg is kell védeni. Így terjedt el az a prédikáció-típus, amelynek a felépítése a *Bevezetés – Fő téma (a textus üzenete) – Konklúzió* sémát követte.⁸

⁵ Vö. Augustine: *On Christian Doctrine. In Four Books*. Grand Rapids, Michigan [évszám nélkül], Christian Classics Ethereal Library, IV. 96. Magyarul: Szent Ágoston: *A keresztény tanításról*. Budapest, 2001, Paulus Hungarus – Kairosz.

⁶ Vö. Arisztotelész: *Rétorika*. (Ford. Adamik Tamás) Budapest, 1999, Telosz Kiadó. 1356a.

⁷ Gadamer szerint Arisztotelész korától a romantika korszakáig természetes volt, hogy egy szöveget előbb meg kell érteni, majd magyarázni és alkalmazni kell ahhoz, hogy releváns legyen. Vö. Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. (Ford. Bonyhai Gábor) Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. 343.

⁸ Buttrick, David G.: Interpretation and Preaching. *Interpretation* 35/1. sz. (1981) 46.

Mi is ezt az örökséget tudhatjuk magunkénak. Személyes gyakorlatunkat befolyásolták Májay Endre egykori torockói, később brassói lelkész prédikációi, amelyeknek majd' mindegyike a *Bevezetés – Tárgy – Tárgyalás – Gyakorlati alkalmazás – Befejezés* szerint volt megírva, s ahol a bevezetésben megtörtént a homiletikai szituáció tudatosítása, a tárgy tulajdonképpen maga volt a textus és a benne rejlő üzenet, a tárgyalás tartalmazta a textus exegézisét és mai útmutatásait, a gyakorlati alkalmazás meg a gyülekezet konkrét helyzetére vonatkozó alkalmazást, illetve a befejezés a cselekvésre buzdító felhívást.

Mi van ma?

Ha ma körülnézünk a protestáns prédikálás háza táján, akkor rögtön szembeötünk két szélsőség: az egyiket nevezhetjük *dogmatikus prédikálásnak*, a másodikat *világi beszédnek*. Az előbbiben a prédikátor bibliai igazságokat ismételtet, amelyek igazak ugyan, de alig van köze a mai élethez, a másodikat nem is nevezük prédikációnak, hiszen a beszédből a biblikum teljesen hiányzik, nincs evangéliumi töltete, és tulajdonképpen nem más, mint a világ mai dolgairól való véleménynyilvánítás. Az elmúlt évek unitárius prédikálását az előbbinek a „veszélye” nem fenyegeti, de az utóbbtól – főleg az erőteljes szekularizáció miatt – tartani lehet. A Keresztény Magvető a tanú rá, hogy sok jó, biblikus és életszerű prédikáció született az elmúlt évtizedben, de, sajnos, hallhattunk rossz prédikációt is! Diplomatusabban szólva, kortünetként azt mondhatjuk, hogy az *ethosz*, azaz az *Én* lett a domináns, a *logosz*, azaz *üzenet* háttérbe szorult, miközben megnövekedett a *páthosz*, azaz a *hallgatóság* „kiszolgálásának” az igénye is. Ilyenkor történik az, hogy a prédikálást agyonnyomja az aktuális politikai diskurzus, vagy az éppen valamely eszme mellett/ellen foglal állást. Továbbmenve: az is látszik, hogy a prédikációkban inkább a *docere* dominál, de nem a *tanító*, hanem inkább a *(ki)oktató* vonatkozásában, és *movere* (*meggyőzni*) is inkább a *rávenni valamire* értelmezésben szerepel. A stílus meg racionális, az észérvek dominálnak, de van olykor „gyantázó érzélgősség” is. Ha azonban a beszéd felépítése világos, és ha a beszéd biblikus, benne a textus mondanivalója egyértelmű, az is tiszta, hogy mi az üzenete. Ha hallgató is ki tudja hámozni, hogy elmondásával mi volt a lelkész célja, és mire szeretné buzdítani a hallgatóságot, és meg tudja tenni a *Mi van?* és a *Mi kellene?* közötti utat, ekkor mondhatjuk el, hogy végül is a prédikáció nem rossz, a hagyományos utat követi, és elmondásával – reményeink szerint – Isten országa épülésén munkálkodunk. A kérdés az, hogy vajon ez elég lesz-e a 21. századi, megváltozott körülmények között?

Mi van a nagyvilágban?

A „nagyvilág” alatt elsősorban a nyugati protestáns gondolkodást értem. Az elmúlt évtizedekben a posztmodern alaposan rányomta a bélyegét a gondolkodásra, és így természetesen a prédikálásról alkotott felfogásra is. A posztmodern világlátás azt hirdeti, hogy az általános igazságokhoz már nemcsak az értelem vezet el, mint ahogyan a modern korban hitték, hanem az értelmet kiegészíti az érzelem és az intuíció is. Míg régen az igazság kritériuma a tudomány által képviselt objektivitás volt, a posztmodern szerint a teljes objektivitás lehetetlen, mert minden értelmezés szubjektív. Ha ez így van, akkor rögtön megkérdőjeleződik minden autoritás, így a szószék tekintélye is. A homiletika legutóbbi útke-reséseit összegző Ronald J. Allen ezzel kapcsolatosan a következőket írja: „*A modern prédikátor feltételezheti, hogy a gyülekezet elfogadja a hagyományos autoritást. A posztmodern prédikátor nem feltételezheti, hogy a gyülekezet automatikusan elismeri az ő pozíciójának, forrásainak és indoklásainak valóságát. Így a posztmodern prédikátorok gyakran kell bebizonyítsák, hogy miért kell a gyülekezeteknek az ő tanításaikat komolyan venni.*”⁹ Az elmúlt évtizedek nyugati és főleg amerikai protestáns prédikálása ennek a bizonyításnak a jegyében telt. Nagyon sokan felismerték, hogy a posztmodern nem feltétlenül ellenség, hanem esély a prédikálás megújítására. Paul Scott Wilson, a jelenkor egyik jeles homiletika-teoretikusa a szószék feladatával kapcsolatosan ezt mondja: „*Egy alternatív válasz lehetne, hogy a posztmodernizmust lehetőségnek tekintsük, hogy szabadok legyünk a modernista behatárolásoktól. Az egyháznak tanulnia kell a posztmodernizmustól, hogy értékelje és szóljon a következő nemzedékekhez. Ironikusan, az egyház jó partnere sok posztmodern fogalomnak, azért »ironikusan«, mert a posztmodernről írok keveset írnak Istenről vagy a szervezett vallásról. Olyan zárt rendszerként tekintenek rá, amely nem enged hozzáférést mások számára. Másrészt míg a modernista időszak bonyolult kritikái ki akarták rekeszteni az egyházat, a posztmodern gondolat nyitott a kereszténység iránt.*”¹⁰ Természetesen, az utóbbi évtizedekben jelentős változás állt be a teológiai gondolkodásban is. Képtelenség ezeknek részletes számbavétele, de fölillantunk néhányat a homiletikát is érintő változásokból:

1. A filozófiai felfogás változása megváltoztatta az akadémiai gondolkodást. A 20. század közepétől egyre inkább előtérbe került olyan filozófusok gondolko-

⁹ Allen, Ronald J.: New Directions in Homiletics. *Journal for Preachers* 16/3. sz. (1993) 20.

¹⁰ Wilson, Paul Scott: Postmodernity and Preaching. *Touchstone* 32/1. sz. (2014) 18.

dása, mint Hans Georg Gadamer, Paul Ricoeur vagy éppen Søren Kierkegaard. Gadamer például azt vallotta, hogy a bibliai (és nem csak) szövegek nemcsak a múltban hatottak az olvasóra, hanem a jelenben is, tehát az értelmezéskor a múltbeli értelmezés mellett figyelembe kell venni a jelenkori helyzetet is, mert hogy a bibliai üzenet szövege csak így érthető meg.¹¹ Ricoeur, aki a szöveg és a nyelv természetével foglalkozott, azt mondta, hogy bármely szöveg értelmezése nem a szerzőt, hanem a szöveget kell előtérbe állítsa, és ehhez a szöveg szimbólumrendszerét kell megfigyelni úgy, amint az a jelenben hat. Ehhez a szöveget újra kell mesélni, merthogy az újra elmesélt történetek, a narratívák alakítják és formálják az embert.¹² Kierkegaard volt az, aki a teológiában a keresztény hit kommunikálásában a *mit* kommunikáljunk mellett fontosnak tartotta a *hogyan kommunikáljunk* kérdését is, és így ráirányította a figyelmet arra, hogy a tartalmi kérdések mellett fontosak a formai kérdések is.¹³

2. A bibliatudományban változott a bibliai szövegek értelmezésével foglalkozó hermeneutikai felfogás. A valamikor széleskörűen elfogadott történetkritika mellett megjelentek más hermeneutikai iskolák is. A kutatók azt hirdetik, hogy a bibliai perikopák megértéséhez már nem elegendő a „klasszikus” megközelítési mód – szerzőség kérdése, a keletkezés körülményei stb. – hanem meg kell vizsgálni a szövegek érthetőségének mai feltételeit is. Ilyen értelemben kell vizsgálni a Biblia irodalmi sajátosságait, a szövegek struktúráját és felépítését, a szövegek mögötti retorikai szándékot, a szövegek hatástörténetét stb. Ennek eredménye lett az olyan hermeneutikai iskolák létrejötte, mint az irodalomkritika, retorikakritika, redakciókritika stb.¹⁴ Érdemes megemlíteni Ernst Fuchs és Ger-

¹¹ Vö. Gadamer, Hans Georg: i. m. Különös tekintettel: 353.

¹² Vö. Ricoeur, Paul: *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása.* (ford. Bogárdi Szabó István). Hermeneutikai Füzetek 6., Budapest, 1995, Hermeneutikai Kutatóközpont.

¹³ Vö. Søren Kierkegaard: *Építő keresztény beszédek.* Hermeneutikai Füzetek 5., Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995.

¹⁴ A kérdéskör legfrissebb és legkomplexebb összefoglalóját lásd: Keane, Niall – Lawn, Chris (eds.): *The Blackwell Companion to Hermeneutics.* Wiley-Blackwell, 2016. Magyar nyelven jó tájékozódást nyújtanak a budapesti Hermeneutikai Kutatóközpont kiadványai, lásd: <http://www.hermeneutika-btk.eu/hermeneutikai-fuzetek/> [megnyitva 2016. szeptember 6-án]. Különösen ajánlott: Fabinyi Tibor (szerk.): *Paradigmaváltások a Biblia értelmezésében.* Hermeneutikai füzetek 1., Budapest, 1994, Hermeneutikai Kutatóközpont; Fabinyi Tibor: *Szóra bírni az Írást. Irodalomkritikai irányok lehetőségei a Biblia értelmezésében.* Hermeneutikai Füzetek 3., Budapest, 1994, Hermeneutikai Kutatóközpont.

hard Ebeling nevét, valamint a nevükhöz fűződő ún. új hermeneutikát.¹⁵ Ebeling fogalmazta meg, hogy a prédikáció nem egy szövegnek mint múltbeli Kijelentésnek a bemutatása, hanem önmagában is a jelenben végbemenő Kijelentés, következtetésképpen a bibliai szövegek nem semlegesén értelmezhetők, hanem saját életük van, a mindenkori értelmező számára sajátos mondanivalójuk van, és ehhez tudatosítani kell, hogy az a környezet, amelyben a magyarázás történik, háttással lesz a megértésre.¹⁶ Fuchs ezt azzal egészítette ki, hogy a bibliai szövegek megértéséhez szükség van a nyelvre, aminek egyébként a legfőbb feladata az értelemkeresés, illetve a dolgok jelentésének megmutatása Mindketten úgy gondolják, hogy a nyelv sokkal több, mint pusztán információk hordozója, így a tartalmi kérdéseken túl az is fontos, hogy milyen hatást vált ki a mindenkori hallgatóban, abban a kontextusban, ahol ő a szöveget hallja.¹⁷

3. Ezek a változások azt eredményezték, hogy a homiletika művelői, illetve a lelkészek másként közelítettek a bibliai szövegekhez. Az „érintett olvasó” helyzetét elfoglalva, a bibliai textusokat egyre inkább kontextusban, az értelmezés helyének és körülményeinek a kontextusában kezdték értelmezni. Fontossá vált a közösség, ahol a bibliai szöveg értelmezendő, az üzenet tartalma és az üzenet átadója, a lelkész mellett fontossá vált a hallgatóság, aki a szöveget befogadja. Rájöttek, hogy a tartalom mellett fontos a forma is, mivel alapjaiban befolyásolja a megértést, és hogy e kettő egymástól tulajdonképpen elválaszthatatlan. Henry Grady Davis, az amerikai prédikálás egyik atyja már 1958-ban így ír ezzel kapcsolatosan: „Az élet a tartalom és forma egységében jelenik meg.”¹⁸ Egy prédikáció készítése „organikus folyamat” kell, hogy legyen, benne a „generáló gondolat” meg kell, hogy adja a prédikáció formáját is, ugyanis az, amit mondunk, és az, ahogyan mondjuk, nem választható el egymástól. Szerinte a jó prédikáció olyan, mint egy gyönyörű fa: a fa törzse a prédikáció fő gondolata, a fa gyökere a prédikációt megelőző temérdek kutatás és az ezek feletti reflexió, a tulajdonképpeni evangélium; a fa ágai a fő gondolatból szerteágazó gondolatokat jelképezik, illet-

¹⁵ Vö. Tőkés István: *Új Hermeneutika. Az 1950 utáni hermeneutikai irodalom áttekintése.* Hermeneutikai Füzetek 18., Budapest, 1999, Hermeneutikai Kutatóközpont.

¹⁶ Vö. Ebeling, Gerhard: *Isten szava és a hermeneutika.* In Gerhard Ebeling: *Isten és szó.* (ford. Lukács Ilona), Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1995.

¹⁷ Ebeling a Szentírásra úgy tekintett, mint Ige-eseményre vagy beszéd-eseményre, Fuchs pedig nyelv-eseménynek nevezi ugyanezt. Vö. Ebeling, Gerhard: *Word and Faith*, Philadelphia, 1963, Fortress Press. 318.; Fuchs, Ernst: *Hermeneutik.* Bad Cannstatt, 1958, Müllerschön Verlag. 94.

¹⁸ Davis H. Grady: *Design for Preaching.* Philadelphia, Pennsylvania, Muhlenberg, 1958. 1.

ve a fa gyümölcsei a tápláló, életet adó tanításokat, amelyeknek az a feladata, hogy gyönyörködtessenek, illetve hogy reményt adjanak.¹⁹ A tartalom és forma eme összefüggésének gondolatát az újhomiletikai/New Homiletic mozgalom vette át, és alkalmazta a prédikálásra, főleg Fred Craddock jeles amerikai homiletikus nyomán, aki szerint egy prédikáció formája olyan, mint egy kép kerete: nem csak dísz, hanem hathatósan segíti a hallgató üzenet-értését.²⁰ Thomas Long, a jelenkor egyik legavatottabb amerikai homiletikusa is így gondolkodik: a művészi alkotásokban, így a prédikációban is, a forma és a tartalom nem választható el, elég csak Michelangelo Dávidjára gondolni. *„Ahelyett, hogy a prédikáció formájáról és tartalmáról úgy gondolkoznánk, mint különálló valóságról, sokkal helyesebb, ha a tartalom formájáról beszélünk. A prédikáció formája (...) alakot és energiát ad a prédikációnak, és így önmagában életfontosságú erővé lesz abban, ahogy a prédikáció értelmessé válik.”*²¹

4. Ezek az imént felsorolt hangsúlyeltolódások a lelkészeket arra készítették, hogy prédikálásukban módszertani változtatásokat is eszközöljenek. Azt vallották, hogy a hagyományosnak mondott módszer helyett – amikor is a bibliai igazságot magyarázták, kifejtették, majd alkalmazták az egyén és a gyülekezet életére – újabban is érdemes kísérletezni, mégpedig úgy, hogy ezt megfordítják: az egyéni vagy közösségi tapasztalatból kiindulva kell eljutni az általános, egyetemes érvényű, bibliai igazsághoz. Szaknyelven: a deduktív megközelítési módot felváltotta az induktív megközelítés. A módszer nagy elkötelezettje, Fred Craddock így fogalmazott: *„Homiletikailag a dedukció a tézis kimondását, annak pontokra és altézisekre való szétbontását, ezek magyarázatát és illusztrálását, majd a hallgatók sajátos helyzetére való alkalmazását jelenti. Mindenki fölfedezheti ezt a hagyományos prédikáló stílusban. Nem amerikai találmány, hanem Arisztotelésszel egykorú. [...] Más szóval, a konklúzió megelőzi a kifejtést, és ez nem természetes kommunikálási mód, hacsak valaki nem passzív hallgatókat feltételez, akik elfogadják a beszélő jogát vagy autoritását ahhoz, hogy olyan konklúziókat jelentsen ki, amelyek alkalmazhatóak hitükre és életükre. Ez a hagyományos prédikálás au-*

¹⁹ Uo. Érdemes elolvasni Pángyánszky Ágnes szép fordítását! Vö. Pángyánszky Ágnes: A homiletika története az Amerikai Egyesült Államokban a 20. században I. *Lelkipásztor* 82/3. sz. (2007) 84.

²⁰ Craddock, Fred B.: *Preaching. 25th Anniversary Edition*. Nashville, Tennessee, 2010, Abingdon Press. 172–173.

²¹ Long, Thomas G.: *The Witness of Preaching*. Louisville, Kentucky, 1989, Westminster John Knox Press. 92.

toritásközpontú alapja.”²² Craddock tehát az induktív gondolatmenetű prédikáció híve. Abból indul ki, hogy a prédikációra való készülés hosszas folyamatában minden lelkész eljut egy bibliai textus kapcsán egy bizonyos végkövetkeztetésre, ami aztán a vasárnapi prédikációjának a kiindulópontja lesz. Szerinte a lelkész ezzel az „egyhetes előnnyel” megy a szószékre, és ott ő maga mondja ki: „mai textusunk azt mondja, hogy ...”, ezáltal gyakorlatilag rövidre zárja azt az izgalmas felfedező utazást, ami őt elvezette a textus megértéséhez. Mennyivel jobb volna – mondja – a hívekkel együtt újra megtenni ezt az utazást, és együtt eljutni valaminek a felfedezésére, mert ebben az esetben a hallgatók még inkább sajátjuknak érzik a tanítást, és saját életükre vonatkoztatva még fontosabbnak fogják azt tartani. Ha az induktív megközelítést jól használjuk: „akkor nem kell a hallgatókra vonatkozó konklúzió alkalmazását kimondani. Ha ők is megtették az utat, akkor az az ő konklúziójuk is, és a saját életükre való következtetés nemcsak világos, hanem elkerülhetetlen. A keresztény kötelességek tehát nem egy lelkész buzdításából szemelgethetőek ki, hanem a hallgatók saját felismeréseiből ezek meggyőző erejéből is. Éppen ezért az induktívan mozgó prédikáció sokkal inkább leíró, mintsem buzdító, és inkább az igenlő, mintsem a felszólító mód jellemzi, annak a tudatosításával, hogy az imperatívuszok legerősebbike egy világos, felkarolt megerősítés.”²³ Craddock kortársa, Thomas Troeger ezt így írja le: „Nem fogom becsapni a gyülekezetemet azzal, hogy hozok nekik egy szuvenírt a folyónál tett kirándulásomról, amikor elvihetem őket magammal az utazásra, és hagyhatom őket megérezni az áramlatot és a vizet.”²⁴

5. A módszertani változtatás igénye mellett egyre inkább előtérbe kerül a prédikációk hallgatóinak igényeire való odafigyelés. Egyre több homiletikus mondja ki, hogy a prédikáció hallgatóinak szerepe felerősödik, és így a lelkészeknek sem lehet már úgy tekinteni rájuk, mint „az Ige egyszerű hallgatóira”, azaz pusztán recipiensekre, olyan befogadókra, akik nem gondolkodnak, akikben nem merül fel kérdés. Thomas Longnak, a kortárs homiletika egyik legkiválóbb képviselőjének a mondatait észbe kell vésnie minden lelkésznek: „Értelmes világi híveink Biblia-értése egy eddig sohasem látott kritikai érzékkel párosul. Tudják, hogy a bibliai textusok nem aranytáblákra írva pottyantak az égből, és nem is tisztán és érintetlenül, hanem szerkesztették őket, sok réteg rakódott rájuk, magukon

²² Craddock, Fred B.: *As One Without Authority*. Nashville, Tennessee, 1971, Abingdon Press. 46.

²³ I. m. 48.

²⁴ Troeger, Thomas H.: *Imagining a Sermon*. Abingdon Preacher’s Library. Nashville, Tennessee, 1991, Abingdon Press. 26.

viselik a szerkesztőik kéznyomát, és vitatható részeik is vannak. [...] Éles kérdéseik vannak: Többet akarnak tudni a történeti Jézusról, az evangéliumokban levő el-
lentmondásokról, arról, hogy vajon ezeket fel lehet-e oldani, arról, hogy vajon Pál
apostol kiteljesítette vagy éppen eltorzította Jézus üzenetét. Akarják tudni, hogy
vajon az ártatlan szenvedés hogyan fér bele Isten jóságának gondolatába, meg
akarják ismerni a többi vallást, és azt, hogy vajon ők hogy férnek el Isten üdvtervé-
ben, és hogy vajon a történelemben cselekvő Isten gondolata nem egy divatja-múlt
mítosz-e?²⁵ Ezek a jószándékú világi emberek meditatálnak, lelkigyakorlatokat vé-
geznek, Elaine Pagels, Karen Armstrong, Marcus Borg írásait olvassák. Néha azt
érezik, hogy „saharinos prédikációkkal” etetik őket, és emiatt olykor bizalmatlan-
nökká válnak, mert az foglalkoztatja őket, hogy a „papi szöveg” vajon komoly-e,
merthogy feszültséget éreznek aközött, amit olvasmányaikban olvasnak, illetve
amit a szószékről hallanak. Miért nem beszél a lelkész a kései betoldásokról, az
autentikus/nem autentikus jézusi szavakról? Van valami „rejtett történet”? – te-
szik fel a kérdést. Ezek az emberek, a mi híveink olyan hitet keresnek, amely a
tradicionalizmuson túlnő, nem dogmatikus, szembe tud nézni a történelmi té-
nyekkel. „Intelligensen akarják olvasni a Bibliát, nyitott szemmel akarnak ülni az
istentiszteleten, föl akarják tenni a nehéz kérdéseket is, olyan vallást akarnak kö-
vetni, amelyik keresi az értelmet, és az egyházi életben úgy akarnak részt venni,
hogy nem adják le eszüket az ajtónál.”²⁶

Long ki is jelöli a követendő utat – azt kell tennünk, amit Pál apostol, aki a
miénkhez hasonló kulturális helyzetben volt, amikor a keresztény tanítást ter-
jesztette a hellenista világban. Mit tett? – a zsidó-keresztény evangéliumot a gö-
rög kultúra nyelvezetével, a művelt hallgatóság értelmi színvonalához igazítva
hirdette. Azt kell tenni, amit a keresztények mindig is tettek: „a hit meghallásáért
szállni síkra a világban, a világgal és a világért”, azaz tisztán és bátran szólni az
evangéliumot a világban, olyan nyelvezettel, amit a nagyvilág is megért. Az ilyen
prédikálás ugyanis „akárcsak az evangélium, amit hirdet, kimerészkedik a zsúfolt
közterekre, és hirdeti a jó hírt, párbeszédet kezdeményez, vitába elegyedik, megta-
lálja a közös szót, megmagyarázza önmagát, megvédi meggyőződéseit, barátkozik,
megtérésre szólít fel a hitközösségen belül és kívül is, elmondja történetét, és meg-
testesíti a vendégszeretetet az idegenek iránt.”²⁷ Következésképpen olyan prédiká-
ciókat kell mondani, amelyekben világosan látszik, hogy a lelkész tisztában van

²⁵ Long, Thomas G.: *Preaching from Memory to Hope*. Louisville, Kentucky, 2009, Westminster John Knox Press. 56–62.

²⁶ Uo.

²⁷ I. m. 33.

nemcsak a teológiai terminusokkal és bibliai utalásokkal, hanem a kortárs kultúrával is. Ezzel összefüggésben nem azért kell történeteket, a pszichológia, a tudomány vagy éppen a film világából vett jeleneteket beleilleszteni a prédikációba, hogy azzal érdekessé vagy relevánssá tegyünk a prédikációt, hanem azért, „*hogymegmutassuk, hogy mit jelent a keresztény hitnek a világnézetek hullámzásában létezni.*”²⁸

Long ezzel a véleményével nincs egyedül. David Buttrick is a szekuláris világgal való párbeszédet szorgalmazza: „*Ötven évig a szekuláris világra úgy tekintettünk, mint ami »ott kint« van, és mint ami a biblikus hitnek ellensége. [...] Még egyszer meg kell tanulnunk hallgatni és beszélni, meghallgatni és beszélni ahhoz a világhoz, amelyet Isten szeret. Ahelyett, hogy elszigetelnénk az embereket a templomokba, ahol Bibliáink vannak, ki kell mennünk a társadalomba, semmi mással, mint jóindulattal és az evangélium üzenetével.*”²⁹ Ezt az evangéliumot pedig csak „jó prédikálással” lehet hirdetni, amiről szintén Buttrick a következőket mondja: „*A prédikálás nem csupán azt jelenti, hogy értelmezzük a bibliai textusokat. A prédikálás az a lelkesítő munka, ahol a dolgok értelmét keressük, és ebben a zűrzavaros világban ez egyértelműen a szószék hivatása. Segíteniünk kell a gyülekezeteket abban, hogy megértsék az idők jeleit. A teológia a hitet fogalmazza meg kortárs nyelvezettel, és a mai gondolkodás struktúrái között. Hogyha a prédikálás annak az értelmezése, hogy mi is történik, akkor az események és a dolgok fölött teológiailag kell elmélkednie.*”³⁰ A prédikálás hogyanjáról pedig így vélekedik: A prédikálásnak át kell adni egy bizonyos jelenvaló misztériumot. A lelkészek dolga az, hogy nyilvánvalóvá tegyék Isten gondviselését. „*Ha prédikációink csak egy múlt idejű Istenről szólnak, aki benneragadt a Bibliában, akkor bajban vagyunk! Ne feledjük: Istenországa, a basileia most történik! Nem lehet múlt idejű jelent megidézni! A jelen az, ami összeköti a múltat a jövővel! A misztérium akkor történik meg, amikor mi csak hebegünk valamiről, amit nem tudunk megmagyarázni. A prédikálásnak ma sokkal inkább rácsodálkozásra van szüksége, semmint válaszadásra. A prédikálásnak invokációnak kell lenni, Isten titokzatos jelenléte megidézésének!*”³¹

6. Ezeknek következtében az elmúlt évtizedekben a homiletikai palettán többfajta prédikáció-típus jelent meg. Vannak olyanok, akik a narratív prédiká-

²⁸ I. m. 32.

²⁹ Buttrick, David G.: *A Captive Voice. The Liberation of Preaching*. Louisville, Kentucky, 1994, Westminster John Knox Press. 105–106.

³⁰ I. m. 111–112.

³¹ David Buttrick: *Homiletic Renewed*, in: Allen Jr, O. Wesley (ed.): *The Renewed Homiletic*. Minneapolis, Minnesota, 2010, Fortress Press. 114–115.

lásra esküsznek, mások a történet-prédikációkat tartják a legjobbnak. Néhányan a dramatizált prédikációkban látják a jövőt, mások a tanuláspszichológiai-modell szerinti prédikáció-felépítést követik. Szó van mozzanatok által felépített prédikációkról, ismertté vált a Lowry-hurok, illetve a dialógus-prédikáció stb.³² Ezeknek bemutatására nem vállalkozhatunk, de jelezni szeretnénk, hogy a homiletika területén a klasszikusnak számító magyarázó/kifejtő vagy kérügmaticus prédikálás mellett számtalan újabb stílusú prédikálás is gyakorlatban van. A prédikátorok szorgalmazzák az interaktivitást, a hallgatói érdeklődést szavatoló feszültség létrehozását és fenntartását, párbeszédet beiktatását a prédikációkba, hogy élőbbé, elevenebbé tegyék azt, illetve az elbeszélő jelleget, mely narrativitást kölcsönöz a bibliai szövegek elmondásának.

Összefoglalva tehát: az elmúlt évtizedekben komoly változások észlelhetők a teológiai, így a homiletikai gondolkodás területén: kibővült a bibliai szövegek megértésének lehetősége, módszertani változások kerültek előtérbe, a prédikációk hallgatóinak szerepe megnövekedett, a prédikációk formai változásokon estek át, a szószék nyelve megváltozott, a szekuláris világgal való párbeszédet egyre többen sürgetik, számtalan prédikáció-típus született, megelevenedett a szószéki kommunikáció stb.

Hogyan újíthatnánk meg az unitárius prédikálást?

Az imént felsorolt változások mellett nem lehet szótlánul elmenni, ugyanis a nyugati társadalom jellemvonásait ma már idehaza is felfedezhetjük. Itthon is változik sok minden, és ezekkel a változásokkal szembe kell nézni. Nem azt mondjuk, hogy a jelenlegi jó prédikálást le kell cserélni, hanem azt vizsgáljuk, hogy a 21. században az unitárius prédikálás mitől lehetne még jobb, hogyan lehetne felfrissíteni. Nem azt mondjuk, hogy miként kellene (egyáltalán, ki bír ezzel az autoritással?), hanem a címben foglaltak alapján mondjuk: van egy elképzelésünk arról, hogy miként lehetne jobban prédikálni ebben az új évezredben.

³² Ezekről tájékozódást nyújt néhány jó tanulmány, pl.: Fekete Károly: Kortárs igehirdetési irányok és tendenciák a jelenkori magyar protestáns igehirdetésben. *Lelkipásztor* 84/8–9. (2009) 292–305.; Vályi-Nagy Ágnes: Narratív teológia, narratív igehirdetés. *Théma* 1999/2–3. 4–12.; Literáty Zoltán: Homiletika és retorika. In Szabó Lajos (szerk.): *Homiletika ökumenikus palettán. Együttgondolkodó előadások az igehirdetésről*. Budapest, 2013, Luther Kiadó. 143–157.; Nicol, Martin: *Dramatizált homiletika*. (ford. Percze Sándor). Budapest, 2005, Luther Kiadó.; Steinbach József: A tanulás-lélektani prédikáció-felépítési modell. In *Református Egyház* 2001/11. 251–254.

1. Meggyőződés, hogy az unitárius prédikálásnak a 21. században is biblikusnak kell maradnia! Ugyanakkor meg kell őriznie azt a készségét is, hogy a Biblia lapjain túl is lásjon, azaz benne éljen a mában, jól értse a körülötte levő világot. A bibliai hagyomány drága örökségünk, olyan biztos gyökér, amibe mindig belekapaszkozhatunk. Ez nem jelenthet szűklátókörűséget és bigottságot, hanem ellenkezőleg, az isteni Kijelentés egyetemességét kell felvillantatnunk úgy, hogy az isteni üzenetet az egyén és a közösség úgy értelmezze, mint saját életében releváns, megtartó erőforrást. Feladatunk az evangélium hirdetése, nekünk az egyetemes isteni üzenetet kell elmondani, de úgy, hogy megkeressük, hogy benne mi releváns a sajátos kontextusainkban.

2. Az unitárius prédikálásban olykor tetten érhető a profetikus prédikálás, úgy a múltban, mint a jelenben, és ennek a 21. században is ilyennek kell lennie. Tudatosítani kell, hogy a szószék nemcsak a tanítás és a buzdítás helye, a prédikálásnak nemcsak az élménynyújtás a célja, hanem a kritika is sajátja. Nem valami mellett, illetve valami ellen kell prédikálni, hanem az evangéliumot kell megszólaltatni minden körülményben. A világ társadalmi, politikai és más eseményei közepette a szószék a felmerülő problémáinkból való kiútkeresés helye is – nem úgy, hogy a szószék valamely ideológia szócsöve, hanem ellenkezőleg: az ideológiák tengerében az „isteni hang”, a „vallásos ösvény”, az „unitárius teológia” megszólaltatója. Ez persze azzal is jár, hogy a prédikálás nem lesz mindig népszerű, de a jó lelkész tudja, hogy a prédikálás fokmérője az isteni akarathoz való hűség.

3. Az unitárius prédikációban meg kell teremteni a *docere – delectare – movere*, azaz a tanítás – gyönyörködtetés – rábírás/megindítás egyensúlyát. A tanítás nem elég, a gyönyörködtetés nem lehet cél, a rábírás pedig nem lehet manipulatív! A tanítás soha ne kioktatást jelentsen, hanem a bibliai történetek sokszori elismérlésével az egyetemes igazságokra való rámutatást; a gyönyörködtetés ne önmagáért való legyen, hanem az isteni üzenettel való szembesülés felfokozott állapotának a megélése, az úgynevezett „aha-élménynek” a közösségi megélése; a rábírás/megindítás egyszerűen jelentse azt, hogy a hallottak nyomán az emberek hajlandók lesznek változásokat eszközölni a saját életükben és a közösség életében is. A jó prédikáció ugyanis megmozgatja a hallgatójának lelkét, szellemét, de akaratát is, és arra indítja, hogy életének vallásos dimenziót adva, kihatással legyen mindennapjaira.

4. Meghatározásunkban az unitárius prédikáció olyan műalkotás, ahol Istennel kapcsolatos megsejtéseinket emberi szavakkal próbáljuk elmondani, a bibliai hagyomány fényében, de a mindennapjainkkal szoros összefüggésben is. Bár az íróasztal mellett fogan, végülis a szószéken születik. Érdemes kísérletezni a változatos prédikációs formákkal: a hagyományos *exegézis – magyarázás – al-*

kalmazás deduktív formáját ötvözni lehet az egyéni tapasztalatból kiinduló, és a bibliai igazsághoz megérkező, induktív formákkal. Érdeemes tanulmányozni a különböző módszertani útmutatásokat, és ezekkel kísérletezve, meg kell találnunk saját stílusunkat. A szintén hagyományosnak számító *bevezetés – tárgy – tárgyalás – gyakorlati alkalmazás* formulája mellett másfajta felépítéssel is kísérletezhetünk. Erre ma már sok példát találunk, lényeges, hogy az unitárius szószer meg találja saját hangját és identitását. Mára már egyre elfogadottabbá vált, hogy a forma és tartalom összefügg, kölcsönösen hatnak egymásra. A Biblia narratív részeit érdemes narratív prédikálással előadni, a példázatok időnként megkövetelnének egy példázatos formát, egy páli levél kapcsán kísérletezhetünk levélformával is, a zoltárok esetében meg egyenesen bűn lenne a szövegek költőiségét figyelmen kívül hagyni. Ha drámai a bibliai történet, akkor a benne levő drámaiságot érdemes fenntartani a prédikációban, ha a textusban sok a párbeszéd, akkor élni kellene a párbeszéd-nyújtotta kommunikációs lehetőségekkel. Long mondja, hogy egyetlen forma sem alkalmas arra, hogy az evangélium teljességét fejezze ki, de az evangélium egy-egy aspektusának kifejezésére egyenként alkalmasok.³³ Ennek értelmében az unitárius szószer úgy újulhat meg időről időre, ha az evangélium tartalmát változatos formában próbálja meg közvetíteni, megkeresvén eredeti előfordulási formáját.

5. A bibliai szövegek értelmezésében vegyük figyelembe a különböző hermeneutikai módszereket, mert ezek csak gazdagítják a megértés lehetőségeit. A hagyományos történetkritika mellett meg kell férjen az irodalomkritikai, a retorikakritikai és egyéb újabb megközelítés is. Bízunk abban, hogy Isten nekünk is felfedi titkait, és komoly Biblia-tanulmányozásunk révén gyakran lesz világos, hogy mit kell mondanunk. A kontextualitás egyre fontosabbá válik, meg kell keresni, hogy az isteni üzenetnek, egyetemessége mellett milyen sajátos vetülete van saját közösségünkben.

6. A prédikálásban figyeljünk a nyelvezetünkre. Gerhard Ebeling „gettónyelv”-nek nevezi az archaizáló, igencsak belterjes, „kánaáni” kifejezésektől hemzsegő szószeri nyelvezetet, amit szerinte le kell cserélnünk kortárs nyelvezetre. Ez nem azt jelenti, hogy az utca nyelvét használjuk, hanem azt, hogy a többezer éves teológiai formulákat a ma emberéhez úgy kell közel hozni, hogy a két kor közötti kulturális szakadékot értő szavakkal hidaljuk át.

7. Meg kell érteni a kortárs művészetet, és tanulni kell az alkotó művészek-től. A híveink által olvasott irodalom, a színházi nyelv és kifejezési formák, a film

³³ Vö. Long, Thomas G.: *The Witness of Preaching*. Louisville, Kentucky, 1989, Westminster John Knox Press. 104.

világa stb. a mostani világ gondolkodását tükrözik, ezért ezt a nyelvet meg kell érteni ahhoz, hogy az isteni dolgokat a kortársak szemével is lássuk.

8. Meg kell tanulnunk a kortárs kommunikáció csínját-bínját, mert segítségünkre lesz a bibliai üzenet kommunikálásában. Tudni kell, hogy kinek prédikálunk, ezért ismernünk kell hallgatóink „fogyasztási szokásait”, meg kell értenünk, hogy az általuk nézett tv-műsorok, az általuk olvasott könyvek és az általuk hallgatott zene miért van rájuk hatással. Mit tudnak a média munkásai, mit lehetne tőlük ellesni? – Nem azt mondom, hogy a prédikálás folyamatában a hallgató felette állna az üzenetnek, de azt igen, hogy a hallgatót megismerve az üzenet kommunikálása is pontosabb lesz.

9. Hiszek a kimondott szó erejében! Hiszem és tudom, hogy hatással van az egyénre, és közösséget is tud építeni. Azt érzem, hogy nekünk a szószékről elsősorban teológiával kell foglalkozni, mégpedig úgy, hogy a teológia mint Istenről szóló beszéd találkozzék a mindennapokról való beszéddel, azokkal a kérdésekkel, amelyek híveinket és közösségeinket egyaránt foglalkoztatják. Thomas Longnál jobban nem tudjuk mondani: A keresztény tanítást nem szabad a teológiai intézetek termeiben hagyni, hanem nyilvánosan kell tanítani és prédikálni a keresztény hit nagy témáit, gondolatait és követelményeit. A prédikálásnak ki kell merészkednie a zsúfolt közterekre, és hirdetni kell a Jó Hírt, párbeszédet kell kezdeményezni a világgal, vitába kell elegyedni, meg kell találni a közös szót, meg kell magyarázni a hittételeket, meg kell védeni a meggyőződéseket, barátkozni kell, el kell mondani sajátos történeteinket, és meg kell testesíteni a vendégszeretetet. Sok szószéken nem evangéliumot hallunk, hanem afféle életviteli bölcsességeket. Ez fontos, de a prédikáció ne életvezetésről és ne problémamegoldásmentről szóljon! Ha a prédikációban nincs „hír”, ha benne nem történik semmi, ha nincs benne Isten, akkor nem jó! *No news is bad news!* azaz: ha nincs hír, akkor az rossz hír! Nekünk pedig a Jó Hírt kell hirdetni, az evangéliumot, a jelen idejű Istent! Az új évezredben végül is a reménységet kell prédikálnunk! Feladatunk a reményteljes hitről való szólás. A keresztény reménység azon az ígéreten alapszik, hogy bármit is hoz a jövő, Isten gondviselése, még ha sokszor láthatatlanul is, de alakítja az emberi életet.³⁴

Útravaló:

A jó lelkész borotvaélen táncol – az isteni és az emberi határmezsgyéjén. Nem túlvilági, hanem evilági dolgok tudója, aki az élet történéseit az evangélium fényében nézi. Egy kicsit hírnök, aki jóízű szavakkal fordítja Isten beszédét; egy

³⁴ I. m. 33–37.

kicsit hajnalban kelő magvető, aki háziszóttos tarisznyából szórja az Igét Földanyácskánk áldott méhébe; egy kicsit a lelkek pásztora is, aki jelenlétével gyógyítja a „magányosan vacogó lelkeket”. A jó lelkész mindez, és mindezek felett sok minden más. Isten embere, de az emberek embere is. Azért Istené, mert ha szerencséje volt, olyasvalamit látott és tapasztalt, amiről úgy érezte, hogy kutya kötelessége továbbadnia. Azért az emberé, mert nekik szeretne bizonyosságot tenni szóban, tettel, cselekedetekkel mindarról, ami az életet áldottá teheti. Fegyvere a szó, ami ha kell, hasít, mint a szike, és ha kell, gyógyít, mint a balzsam. Prófétai küldetése a szólás, tanítványi megbízatása a nehéz szavak kimondása. A prédikálás profétai műfaj. Mondhatni: ellenkulturális cselekmény. A társadalom és a világ élő lelkiismerete. Akkor is szólania kell, amikor kényelmetlen. A rossz hírek országában valakinek szólni kell a Jó Hírt. Úgy, hogy közben tudja, Annuska néni a hátsó sorban tudja, hogy ő mindezt azért mondja, mert közben tudja, hogy Annuska néni tudja... Ezt nevezik prédikálásnak, főleg, ha érzik rajta, hogy szavai Istennel való beszélgetéséből születnek. Talán így lenne érdemes mindig prédikálni.